

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет заочної форми навчання
Кафедра екологічного права і контролю

ДИПЛОМНА РОБОТА

рівень вищої освіти: «спеціаліст»

на тему: «Екологічний туризм – напрям діяльності
природно-заповідних об'єктів»

Виконав студент 1 курсу групи ПЕК - 6
Спеціальності 101 «Екологія», спеціалізація
«Екологічний контроль та аудит»
Стукан Мирослав Миколайович
(прізвище та ініціали)

Керівник старший викладач,
Савіних – Пальцева Любов Володимирівна

Консультант к. х. н., с. н. с., доцент,
Орлова Ірина Георгіївна

Рецензент старший викладач,
Полянничко Олена Володимирівна
(посада, вчене звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали)

Одеса 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОСИЛАНЬ.....	6
ВСТУП.....	7
1 ПОНЯТТЯ І ВИДИ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ.....	9
1.1. Принципи, функції та завдання екологічного туризму.....	18
2 ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКОТУРИЗМУ В МЕЖАХ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ.....	27
2.1. Механізми правового регулювання та методики нормування впливу туристичної діяльності на цінні природні комплекси ПЗФ.....	42
ВИСНОВКИ.....	59
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	63
ДОДАТКИ.....	67

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОСИЛАНЬ

БЗ – біосферний заповідник;

НПП – національний природний парк;

ПЗФ – природно-заповідний фонд;

РЛП – регіональний ландшафтний парк.

ВСТУП

Сучасний стрімкий розвиток наук та технологій ставить перед людством не лише наукові, а й багато етичних проблем, з-поміж яких однією з найважливіших є ставлення людини до Природи. Безумовне усвідомлення людством і кожною людиною своєї ролі й відповідальності перед Природою є найважливішою й найнеобхіднішою частиною процесу ноосферного розвитку, ідеї якого знайшли підтримку і розуміння всього цивілізованого суспільства і поступово лягли в основу сучасних уявлень про сталий розвиток. Отже, сьогодні людство чітко усвідомлює, що найголовнішою метою історичного розвитку суспільства є його сталий розвиток як хронологічно цілісний процес життя. Суспільство, що стало розвивається, – це суспільство, яке здатне гармонійно будувати відносини «людина – суспільство – природа», і яке досягло розуміння (колективного усвідомлення) необхідності коеволюційного (тобто спільного еволюціонування системи і її середовища), сорозвитку суспільства й природи. Але поворот до ноосферної цивілізації може початися тільки з корінних змін у духовному житті, зі становлення ноосферної свідомості й мислення, згідно з якими Людина повинна своєю життєдіяльністю так вписатися в біосферні процеси, щоб не тільки зберегти біосферу у всій її різноманітності, але й забезпечити духовний ріст людства, гуманізацію міжособистісних і міжетнічних відносин, збереження й розвиток культурно-етнічної різноманітності світу [1].

Значно сприяти формуванню ноосферної свідомості, або мислення, шляхом установлення гармонії між людиною й природою може й повинен розвиток екологічного туризму, як вид збалансованого (сталого) природокористування на територіях природно-заповідного фонду (ПЗФ) [2].

Реальний стан заповідної справи в Україні на сьогодні викликає неабияке занепокоєння. Крім того, можна констатувати, що майже всі рекомендації та завдання щодо поліпшення цього стану і розвитку територій та об'єктів ПЗФ на сьогодні залишаються не реалізованими на практиці.

На думку дослідників та фахівців цієї сфери за даних обставин одним із засобів ефективного розвитку ПЗФ України є запровадження розвитку рекреаційно-туристичної діяльності на територіях ПЗФ. Але не зважаючи на актуальність розвитку рекреаційно-туристичної діяльності на територіях ПЗФ і на те, що екотуризм представляється одним з найбільш прийнятних способів виходу з ситуації, що склалася, а також допомогою територіям ПЗФ у справі збереження природи, вивченню питань його запровадження та розвитку в Україні не приділяється достатньої уваги [3].

Актуальність розвитку рекреаційно-туристичної діяльності в межах ПЗФ є очевидною. Відповідно до статті 9 Закону України «Про ПЗФ України», одним із видів використання територій та об'єктів ПЗФ є використання в оздоровчих та інших рекреаційних цілях [1]. При відповідному розвитку інфраструктури, сервісу та реклами особливо охоронювані території України можуть стати основними привабливими центрами такого виду рекреаційно-туристичної діяльності на територіях ПЗФ, як екологічний туризм. Це особливий сектор туристичної галузі, який припускає прагнення, в першу чергу, до спілкування із природою, пізнання її об'єктів і явищ, активного відпочинку на природі [5].

Метою дипломної роботи було розглянути принципи, функції та завдання екологічного туризму, механізми правового регулювання та методики нормування впливу туристичної діяльності на заповідні природні комплекси.

1 ПОНЯТТЯ І ВИДИ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ

Екологічний туризм (англ. ecotour, eco-tourism) - порівняно нове поняття в туристичній діяльності. Основна причина виникнення екологічного туризму знаходиться у невідрегульованості відносин у системі «суспільство-природа», або в туристичній інтерпретації - «туризм-екологія». Саме орієнтацією на екологічну складову можна пояснити підвищену увагу в останні роки до відвідування місць з незміненим або мало зміненим природним середовищем [6].

Численні опитування туристів свідчать, що серед провідних мотивів туристських подорожей на перший план все більше виступає прагнення людей до спілкування з природою. Звідси походження близьких за змістом понять «м'який туризм» (soft tourism, або розширений варіант nature tourism with a soft touch - дослівно: природний туризм з м'яким дотиком до природи), «зелений туризм» тощо. Люди через зміни умов життя у великих містах-мегаполісах усе далі відходять від природи. Незмінними супутниками проживання в таких містах є ізолюваність людини, почуття самотності, надмірні навантаження на нервову систему, що породжують постійне психологічне напруження і призводять до стресів. Мешканці великих міст усе частіше потерпають на нервові розлади та усякого роду захворювання нервової системи. У них з'являється природне і цілком зрозуміле бажання виїхати на природу, щоб у спілкуванні з нею звільнити свою нервову систему від навантажень, що накопичилися в умовах міського проживання. Наприкінці трудового тижня все більша кількість жителів міст намагається виїхати за його межі - хто на свої дачні ділянки, а хто просто прогулятися парком чи лісом. Батьки вивозять дітей у сільську місцевість, молодь з рюкзаками за плечима відправляється на береги річок і озер, у ліси і гори. Що ними рухає? Що вони ставлять собі за мету?

Найпростіша відповідь: вони бажають бути ближче до природи, скористатися з можливості подихати свіжим повітрям лісів і луків, набратися нових вражень, помилуватися красотами приміських околиць. А головне - поліпшити свій емоційний стан, зняти психологічне напруження. Якщо більш ґрунтовно проаналізувати це явище, то можна навіть говорити про те, що механізми тяжіння мешканців міста до природи та прагнення до оздоровчої дії природного середовища виявляються навіть на генетичному рівні, про що свідчать дані сучасних медичних досліджень. Чи можна це віднести до екологічного туризму? На жаль, не можна - люди прагнуть спілкування з природою, щоб скористатися з її благ, нічим, як правило, не віддячуючи їй, а в багатьох випадках і завдаючи їй шкоди [6].

Це стосується в першу чергу найбільш поширеного урбокомпенсаційного «спокійного» або, навпаки, «активного» відпочинку у природному середовищі. Серед них - «походи вихідного дня», «уікенди» на природі, сільський «зелений», або агротуризм тощо. При цьому основним критерієм є відпочинок з метою звільнення нервової системи від повсякденних стресів або, навпаки, надання їй активного навантаження за рахунок зміни оточення та нових вражень. До екологічного туризму це має віддалене відношення, оскільки природа тут - основна умова відпочинку, а відпочиваючий - лише споживач наданих природою благ, тобто пасивно реагуючий на неї суб'єкт. Пасивно в тому розумінні, що сприйняття природи відбувається, хоч і з отриманням оздоровчого ефекту та емоційної насолоди, але без усвідомлення значення її для людини і людини для неї. Екологічний туризм обов'язково має містити в собі елементи усвідомленого позитивного ставлення до навколишнього природного середовища, а не тільки його використання, нехай навіть в активних формах. Природа - головне джерело задоволення матеріальних і духовних потреб людини. Усвідомлення цього очевидного факту неминуче ставить людину на позиції любові й поваги до природи. Але це тривалий процес. До того ж

відбувається він не автоматично. Потрібно цілеспрямовано формувати дбайливе ставлення до природи, виховувати в людях почуття вдячності до неї за те, що вона дає їм, за її роль у житті нинішнього й майбутніх поколінь. Щодо цього екологічний туризм має реальні ресурси - невичерпні, як і сама природа [7].

Екологічний туризм з його величезними рекреаційними і пізнавальними можливостями покликаний сформувати суспільну свідомість щодо охорони та раціонального використання природних багатств, донести до людей нагальність і важливість питань захисту навколишнього середовища. У багатьох країнах екологічний туризм стає супутником і невід'ємною частиною всіх видів туризму, інтегрує їх у загальний процес, а завдяки своєму максимально доступному (наочному) просвітницькому та освітньому потенціалу є чи не єдиним регулятивним та формуючим поведінку важелем управління урбанізаційними процесами, раціонального природокористування та охорони природи. Він дозволяє пом'якшити удари, що завдає природі бездумне ставлення до неї людини, зберігає кутки незайманої природи і сприяє примноженню природних цінностей не тільки за допомогою екологічної просвіти, але і за рахунок коштів, що спрямовуються з прибутків від екологічного туризму на вирішення цих завдань. У найбільш загальному розумінні екологічний туризм є формою активного відпочинку з екологічно значущим наповненням - особливий інтегруючий напрямок рекреаційної діяльності людей, що будують свої взаємовідносини з природою та іншими людьми на основі взаємної вигоди, взаємоповаги та взаєморозуміння. Туристи отримують від такого спілкування з природою певний фізичний, психологічний, інтелектуальний та емоційний запас міцності та здоров'я, а природа при цьому зазнає мінімальних оборотних впливів і втрат, місцеві мешканці отримують соціальні та економічні стимули до збереження природи та традиційного природокористування. Початком формування концепції екотуризму вважають 80-ті роки ХХ століття, коли" вперше з'явилися дослідження на цю тему. За

даними WTO термін «екотуризм» активно використовується в індустрії туризму вже понад 10 років. Як відзначає велика кількість дослідників, поняття «екотуризм» довгий час мало невизначені межі й досі лишається дискусійним [8].

Будь-яка система - виробнича, освітня, виховна і т.д., включаючи й екологічний туризм загалом будуються на певних фундаментальних засадах - принципах, які відображають її найбільш суттєві риси. Під принципом загалом розуміють фундаментальне вихідне положення, що впливає із стійких тенденцій, закономірностей існування і розвитку певної системи. Ці тенденції і закономірності мають об'єктивний характер, тому їх порушення чи невиконання призводить до руйнування даної системи.

Аналіз тенденцій і закономірностей прояву певної системи є необхідним для визначення вихідних положень (загальнонаукових та конкретно-наукових), які відображають найбільш суттєві причинно-наслідкові зв'язки системи та забезпечують її стабільність і розвиток.

Загальнонаукові принципи ґрунтуються на узагальнюючих філософських положеннях, які відображають найбільш суттєві властивості об'єктивної дійсності та свідомості на основі досвіду, що отриманий у процесі пізнавальної діяльності людини. Основними загальнонауковими принципами екологічного туризму є:

діалектичний - дозволяє обґрунтувати взаємодію різноманітних факторів та чинників екологічного туризму, як причинно-наслідкові відносини та зв'язки, що відображають реальну дійсність;

системний - передбачає розгляд екологічного туризму як системи, що має певну структуру, взаємозв'язки і відносини різних елементів;

історичний - екологічний туризм розуміється, як напрямок рекреаційної діяльності, що розвивається в конкретних історичних умовах;

пізнавальний - пізнавальна функція екологічного туризму пов'язана з загальнофілософською теорією пізнання, що загальною методологічною базою для багатьох наук [6, 8].

Конкретно-наукові принципи визначаються особливостями певної наукової області, науки. Як правило ці принципи формують методологічну базу певного Дослідження. Основними конкретно-науковими принципами екологічного туризму є:

екологічний - визначення та гармонізація основних зв'язків в екотуристській системі (між туристами, туроператорами, природними ландшафтами, місцевою громадою). Ядром цієї системи на відміну від класичної екосистеми є саме природне середовище (ландшафти);

геоекологічний (конструктивно-географічний) - базування на природо-орієнтованому раціональному використанні, охороні та відтворенні природних ресурсів;

екостабілізуючий - недопущення та мінімізація шкоди, завданої природному середовищу, що не порушує екологічної стійкості середовища;

інтелектуально-освітній - спрямованість на масову екологічну освіту та виховання;

соціально-етичний - орієнтація на формування екокультури та екоетики спілкування з природним середовищем;

етноекологічний - повага до інтересів місцевих мешканців, шанобливе ставлення до етнокультурного середовища, збереження та відтворення етнокультурних традицій (обрядів, свят, пісень, ігор, розваг тощо), традиційних систем природокористування (етноприро-докористування) та охорони природи;

економіко-розвиваючий - спрямування на ефективний сталий розвиток тих регіонів, де він здійснюється, інвестування в охорону та відтворення природного середовища [8].

Основна ідея екологічного туризму - це, насамперед, турбота про навколишнє природне середовище, що використовується у туристичних цілях. Власне, саме таке використання природи у сполученні з вихованням любові до неї, усвідомленням важливості її захисту та відтворення і є основною відмінною рисою екологічного туризму, що реалізується в його завданнях та функціях [9].

Основними завданнями урбокомпенсаційного екологічного туризму є:

- постійно, систематично і цілеспрямовано культивувати критерій рівноваги навколишнього природного середовища;
- гармонізувати відносини між природою, суспільством і економікою;
- орієнтувати туристичні організації на збереження, відтворення і збільшення споживчої вартості природного середовища за рахунок виділення частини прибутків від туризму на вирішення пов'язаних із цим завдань;
- підкоряти короточасні інтереси отримання прибутку від туризму довгостроковим інтересам щодо збереження природи для прийдешніх поколінь, примноження рекреаційно-туристичних ресурсів, а також подальшого соціально-економічного розвитку місцевих громад на основі екотуризму;
- формувати в туристів почуття особистої відповідальності за стан природи та її майбутнє, стверджуючи в їх свідомості приналежність до неї як невід'ємної органічної частини.

Ці завдання екологічного туризму не варто абсолютизувати і розглядати у відриві від інших функцій -інтелектуально-освітньої, культурно-пізнавальної, естетично-художньої, дозвільно-розважальної та ін. [8, 9].

Інтелектуально-освітня функція реалізується у створенні умов для розвитку творчої, інтелектуально розвинутої, свідомої людини через сполучення туристично-екологічних, культурно-освітніх, духовно-естетичних

та оздоровчих форм активної роботи, насамперед, з юнацькими та дитячими екотуристськими групами. Для педагогів шкіл, керівників дитячих груп, груп студентів-природознавців, екологів та геоекологів, громадських екологічних організацій створюється єдина науково-методична база з бібліотечним фондом екологічної літератури, комп'ютерною інформаційною базою з проблем екоосвіти із сучасними інтерактивними комп'ютерними методами викладання.

Набувають поширення позаурочні форми цілорічної екологічної освіти та виховання - екотабори, екоприродознавчі дослідницькі експедиції, екологічні свята та акції, екотренінги, екоігри, польові екосемінари тощо.

Останній напрям має величезне інтелектуально-пізнавальне, освітнє та виховне значення, тому що жоден урок або лекція з географії, біології, екології, жодна книга не дають такого яскравого уявлення та глибокого знання, як пряме спостереження та дослідження життя у природних умовах [9].

З інтелектуально-освітньою функцією екотуризму щільно пов'язана культурно-пізнавальна, що спрямована на формування екологічної культури в суспільстві за рахунок культуроформуючої та виховної діяльності менеджерів екологічного туризму на екологічних стежках та маршрутах, а також естетично-художня, яка реалізується завдяки інформаційно-просвітницькій діяльності: розробка та створення марок та стендів з екологічним змістом; випуск листівок, буклетів, проспектів, часописів з екотуристичною тематикою; публікація екотуристичних наукових та науково-методичних матеріалів; екотуристичні інформаційні акції мас-медіа (аудіо- та відеорепортажі, відеоролики, кліпи, телепередачі); розробка і створення екотуристичних комп'ютерних інформаційних (інформаційно-довідкових, експертних та геоінформаційних) систем; інформаційно-екотуристична діяльність засобами мережних комп'ютерних технологій Інтернет [10].

Дозвільно-розважальна функція є дуже важливою для організації системи інформаційного менеджменту та технічної підтримки діяльності екологічних

стежок, екомаршрутів, екотаборів, екоекспедицій, екотренінгів, екосемінарів, екоігор тощо. Реалізується вона на основі організації фахової науково-педагогічної, дидактичної та методичної підтримки екологічних організацій, клубів та гуртків для роботи з дітьми в польових умовах. З групами дітей та їх керівниками мають працювати менеджери та інструктори з екологічного туризму, гіді-природознавці, крім того, їх слід забезпечувати картографічними та описовими маршрутними матеріалами, сценаріями екологічних ігрових програм тощо [8].

Пройшовши етапи становлення, офіційний статус різновиду туристичної діяльності та продукту рекреаційної індустрії екологічний туризм отримав у 1990 р. зі створенням Міжнародного товариства екотуризму (TIES). Згідно з Гаазькою декларацією міжпарламентської конференції по туризму (2001 р.), під екологічним (або сталим) туризмом розуміють будь-які види туризму і рекреації в природі, що не наносять збитків природним комплексам, сприяють охороні довкілля та поліпшенню добробуту місцевого населення. Існує також широке трактування, за яким екотуризм – це діяльність, що поєднує мінімальний за впливом на природні екосистеми відпочинок та екологічну освіту, а відтак є альтернативою стихійному туризму, запобігаючи його негативним наслідкам із забруднення територій та знищення видів флори і фауни [3]. На I Всесвітньому саміті з екотуризму (Квебек, 2002 р.) зазначалося, що, враховуючи його впливи на економічне, соціальне і природне середовище, ця діяльність керується принципами сталого розвитку, відносячись до векторів забезпечення збалансованої взаємодії соціально-економічної, екологічної та культурно-цивілізаційної його складових [11].

Класифікуючи екотуристичну діяльність залежно від мети подорожі узагальнено виділяють науковий, пізнавальний та рекреаційний її різновиди [8]; залежно від цілей екомандрівок у межах названих різновидів, що визначають особливості залучених до дозвілля об'єктів та зміст екскурсій, – еколого-

географічний, історико-краєзнавчий, етно-екологічний, ландшафтно-екологічний, еколого-ботанічний, зооекологічний екотуризм [3].

З огляду на прийняту широту трактування, в складі екотуризму правомірно виділяти і такі різновиди, як сільський, мисливський, етнічний, екстремальний [6].

Вагомий вклад у дослідження й порівняння процесів розвитку екотуризму в світі та Україні зробили А. Блэкберн, В. Васильєв, П. Горішевський, А. Зіемеле, Ю. Зінько, Н. Коніщева, В. Кравців, Г. Мунін, Н. Кудла, А. Охріменко, М. Рутинський, В. Стафійчук, В. Триліс. Значущі для вітчизняної рекреаційної індустрії та природоохоронної діяльності висновки, опрацьовані на досвіді екотуризму в країнах ближнього зарубіжжя, містять праці В. Анохіної, М. Джев'єцькі, В. Зубачової, Я. Макаревича, А. Неверова, Х. Роглева. Зважаючи на потреби подальших досліджень, метою статті є: визначення змісту екотуризму як складової рекреаційної індустрії, а також напрямів цієї діяльності на окремих категоріях територій з особливим режимом охорони; виявлення шляхів пошуків екотуризму в Україні з урахуванням досвіду і проблем його розвитку в умовах необхідності збереження екосистем та підвищення конкурентоспроможності турпродукту [8].

З огляду на відомі трактування і специфіку вітчизняної рекреаційної індустрії, під екологічним туризмом автор розуміє організаційно-економічну форму надання відповідних послуг на основі рекреаційного потенціалу видатних природних і культурних місць, статус яких передбачає збереження цінних та унікальних природних ландшафтів, створення збалансованих природно-антропогенних ландшафтів, що гармонічно поєднують природні екосистеми та антропогенні елементи довкілля (об'єкти історико-культурної спадщини, народної архітектури, традиційної культури тощо), а також дозволяє ведення певних екологоорієнтованих видів господарської діяльності. Комплекс послуг екотуризму, що надаються силами зайнятих на відповідних об'єктах, а

також місцевого населення, яке має, зокрема, дозвіл на реалізацію на їх території екологічно чистої продукції сільського господарства і виробів народних промислів, включає насамперед діяльність із задоволення пізнавальних потреб та організації дозвілля екологічно свідомих туристів, зацікавлених у збереженні довкілля, веденні здорового способу життя і традиційній національній культурі. За наявності необхідної інфраструктури на території або поблизу об'єктів, які поряд з профільною діяльністю отримують додатковий прибуток від екотуризму, можуть надаватися також послуги розміщення і харчування [12].

1.1. Принципи, функції та завдання екологічного туризму

Термін «екотуризм» є іноземним запозиченням, яке утворюється з двох слів «еко-» і «туризм». Основа «еко-» (від грец. οίκος – будинок, житло) поширена в українській, англійській та новогрецькій мовах. У східнослов'янських, романських та германських мовах вона асоціюється з поняттям «екологічний», яке підкреслює зв'язок груп організмів (тварин, людини тощо) із середовищем, у якому вони живуть. Відповідно до Манільської декларації зі світового туризму, яка прийнята в 1980 р., туризм характеризується як «діяльність, яка має важливе значення в житті народів із безпосереднього впливу на соціальну, культурну, освітню та економічну сфери життя держав і їх міжнародних відносин» [13].

Уперше термін «екотуризм» запропоновано в 1983 р. Гектором Себаллос-Ласкурейном (Héctor Ceballos-Lascuráin). На той час вже існувало 35 термінів, які використовувалися для описання нової форми подорожі на природу. Серед найбільш відомих були: природний (природно-орієнтований) туризм,

пригодницький туризм, зелений туризм, альтернативний туризм, сталий туризм, природні канікули, навчальний туризм, науковий туризм, культурний туризм, агротуризм, сільський туризм, м'який туризм та ін. [8].

Необхідно зазначити, що виникнення перелічених вище видів туризму стало реакцією на розвиток неконтрольованого масового (традиційного) туризму, який за свідченням «спричинює деградацію багатьох областей екологічного та культурного значення, що призводить до втрати біологічного та культурного різноманіття, а також втрати важливих джерел отримання доходу».

Всесвітній фонд дикої природи (World Wide Fund for Nature) пропонує таке визначення цього виду туризму. «Екотуризм – туризм, що включає подорожі в місця з відносно незайманою природою, з метою отримати уявлення про природні та культурно-етнографічні особливості даної місцевості, яка не порушує при цьому цілісності екосистем і створює такі економічні умови, при яких охорона природи і природних ресурсів стає вигідною для місцевого населення» [9].

Міжнародна Спілка охорони природи (International Union for Conservation of Nature) надає своє визначення: «екологічний туризм або екотуризм – подорож з відповідальністю перед навколишнім середовищем по відношенню до непошкоджених природних територій з метою вивчення і насолодження природою та культурними пам'ятками, яка сприяє охороні природи, створює «м'який» вплив на навколишнє середовище, забезпечує активну соціально-економічну участь місцевих жителів і отримання ними переваг від цієї діяльності» [11].

Міжнародне товариство екотуризму (The International Ecotourism Society) дає наступне визначення: «Екотуризм – це відповідальна подорож до природних територій, яка сприяє охороні природи і покращує добробут місцевого населення» [8].

Маркус Ендікотт у своїх працях запропонував таке трактування: «екотуризм – це подорожі з низьким антропогенним впливом на навколишнє середовище або тури до природи».

Л. С. Слепокуров, під екотуризмом розуміє «вихід в природу груп екологів із метою прибирання сміття, ліквідації руйнувань, відновлення підземних джерел».

Як зазначає В. В. Храбовченко, «екотуризм – вид туризму, що ґрунтується на туристичному попиті, пов'язаний із туристськими потребами в пізнанні природи і привнесенні в збереження екосистем при одночасному врахуванні інтересів місцевого населення».

О. Ю. Дмитрук у своїх роботах стверджує, що екотуризм – це «інтегруючий напрямок у туристській діяльності. Екологічним туризмом може бути будь-який вид туризму, що реалізується в умовах активного перебування людини в природному середовищі не лише з використанням його рекреаційних, пізнавальних та інших можливостей, а й з урахуванням можливості їх відновлення, зберігання та відтворення як на споглядальному, так і на практичному рівні» [6].

Згідно з визначенням В. І. Гетьмана «екологічний туризм включає всі види туризму, орієнтовані на збереження природного довкілля, зокрема заповідних ландшафтів, налагодження гуманних стосунків із місцевим населенням та органами самоврядування, поліпшення фінансово-економічного благополуччя регіонів» [14].

Проаналізувавши наведені визначення, можна сформулювати основні функції екотуризму.

1. Пізнавальна – ознайомлення з культурно-етнографічними та природними особливостями місцевості.

2. Зберігаюча – збереження цілісності екосистем та незайманості природних ресурсів.

3. Мотивуюча – стимулювання соціально-економічної активності місцевого населення та, як результат, покращення добробуту місцевого населення.

Запропоновані функції узгоджуються з відомими принципами екотуризму [6]:

- 1) сприяє формуванню позитивної екологічної етики;
- 2) не виснажує ресурси;
- 3) концентрується на внутрішніх, а не зовнішніх цінностях;
- 4) у вирішенні питань орієнтований на довкілля, а не на людину;
- 5) приносить користь дикій природі та довкіллю;
- 6) забезпечує взаємозв'язок людини з довкіллям;
- 7) активно залучає громаду до туристичної діяльності;
- 8) ступінь задоволення екотуризмом вимірюється з точки зору екологічної освіти;
- 9) включає в себе значну підготовку та вимагає глибоких знань із боку організаторів та учасників.

На підставі вивчення та критичного аналізу вищенаведених тверджень проведено аналіз дефініційної основи терміну «екотуризм», визначено функції та цілі, які враховуються кожним із трактувань (табл. 1) [8].

Як бачимо, всі трактування терміну «екотуризм» враховують екологічні цілі, що зводиться до охорони навколишнього природного середовища та збереження екосистем.

Таблиця 1.1 - Аналіз трактувань терміну «екотуризм»
(за Б. Л. Ковальовим)

Джерело (автори)	Функції, що враховуються	Цілі, що враховуються
Гектор Себаллос-Ласкурейн, Міжнародна спілка охорони природи, В. В. Храбовченко	Пізнавальна, зберігаюча, мотивуюча	Екологічні, культурні, соціально-економічні
Міжнародне товариство екотуризму		Екологічні, соціально-економічні
М. Ендікотт, Л. С. Слепокуров	Зберігаюча	Екологічні
О. Ю. Дмитрук	Пізнавальна, зберігаюча	Екологічні, культурні
В. І. Гетьман	Зберігаюча, мотивуюча	Екологічні, соціально-економічні

До культурних цілей відносяться: ознайомлення з природними та культурно-етнографічними особливостями місцевості. До соціально-економічних: покращення добробуту місцевого населення, врахування його інтересів. Найбільш узагальнюючим є визначення, які наводяться в , оскільки дані трактування враховують три групи цілей: культурні, екологічні та соціально-економічні [15].

Раніше зазначалося, що в українській законодавчій базі термін «екотуризм» ототожнюється за змістом із терміном «зелений туризм». З метою виокремлення спільних або відмінних характеристик між даними термінами проведемо аналіз існуючих трактувань терміну «зелений туризм».

За визначенням, яке дане в [9], «зелений туризм передбачає застосування в туристичній індустрії екологічних методів і технологій».

В. І. Луговий розуміє під зеленим туризмом «специфічну форму відпочинку в приватних господарствах із використанням майна та трудових ресурсів особистого селянського, підсобного або фермерського господарства, природно-рекреаційних особливостей місцевості та культурної, історичної та етнографічної спадщини регіону» [16].

На урядовому порталі [15] можна прочитати таке трактування: «Сільський зелений екотуризм – це новий вид туризму. Він передбачає не лише відпочинок у сільському будинку, а й можливість спостерігати рослинний і тваринний світ, ознайомитися з культурою певного регіону, відчувти взаємозв'язок людини з природою». Останні два визначення є близькими за змістом до терміну «агротуризм», який набув популярності в США та країнах Західної Європи. Це відпочинок у сільській місцевості (у селах, на хуторах, у зручних селянських хатах) [9].

Ще одним із альтернативних видів туризму є сталий туризм (sustainable tourism). Де Кадт [2] використовує цей термін для позначення всіх видів туризму (на основі природних або антропогенних) ресурсів, які сприяють сталому розвитку.

За іншим визначенням, сталий туризм «фокусується на спадковості (фізичній або культурній) і може існувати вічно. Згідно з визначенням Всесвітньої туристичної організації та Всесвітньої Ради з туризму й мандрівок: «сталий туризм відповідає потребам як туристів, які відвідують туристичні центри, так і населення останніх; крім того, він передбачає забезпечення та оптимізацію перспектив майбутнього розвитку [3].

Ресурси використовуються таким чином, щоб задовольнити економічні, соціальні та естетичні потреби, але при цьому зберегти культурну унікальність, найважливіші екологічні особливості, різноманіття біологічних видів та життєво важливі системи [13].

У науковій літературі не сформувався єдиного підходу до визначення терміну «екотуризм». Можна стверджувати, що основною метою екотуризму є запобігання негативним впливам на природу; підвищення мотивації для туристів до участі в соціально-культурному розвитку регіонів, а також для охорони природи та економічного збагачення місцевого населення, що цілком відповідає трьом основним функціям екотуризму: пізнавальній, зберігаючій і

мотивуючій. На підставі критичного аналізу трактувань терміну «екотуризм» встановлено, що він є приватним випадком сталого туризму, а термін «агротуризм» – приватним випадком сільськогосподарського туризму. (Тарановський, Ковальов, Портенко).

Пізнаючи природу, туристи переймаються необхідністю дбайливого ставлення до неї, тому внесок екотуризму у формування екологічної культури воістину неоціненний. Цей вид туризму допомагає людині легше зрозуміти й усвідомити, що відчуття радості, яке дає їй спілкування із Природою, це біологічно обумовлена потреба для неї, як частини живої Природи. Дійсно, на сьогоднішній день низка фахівців стверджує, що пристосувальні реакції психіки людини до збіднення біотичного різноманіття довкілля не визначені й експериментально не обґрунтовані, і цілком реально, що саме вони є причиною, підґрунтям антисоціальних вчинків, егоцентризму, агресії, що руйнують зв'язок не лише поміж людьми, але й між людьми і живою природою [5].

За деякими оцінками, екологічний туризм охоплює вже понад 10 % туристичного ринку, а темпи його росту перевищують відповідні темпи у всій індустрії туризму. Головною рушійною силою такого бурхливого розвитку є швидко зростаючий попит на рекреацію на природі, який визначається збільшенням невідповідності середовища проживання сучасної людини її фізіологічним і психологічним потребам. Задоволення цього попиту й, отже, успіх розвитку екотуризму, як ніякої іншої галузі, залежить від якості навколишнього середовища, оскільки туристами цінується саме його первозданність [5].

Таким чином, екотуризм стає важливим видом економічної діяльності на природних територіях усього світу. Він надає можливості для туристів випробувати на досвіді діючі прояви природи й культури та навчання важливості збереження біорозмаїття й місцевих культур. У той ж час екотуризм

дозволяє одержувати дохід для програм охорони природи й економічну вигоду для населення, що мешкає в сільських і віддалених місцевостях.

При цьому, дотепер не існує єдиного універсального визначення поняття "екологічний туризм" [6].

Ми пропонуємо взяти за основу визначення, дане Суспільством екотуризму (США): "Екотуризм – це подорожі в місця з відносно недоторканою природою з метою, не порушуючи цілісності екосистем, одержати уяву про природні й культурно-етнографічні особливості даної території, які створюють такі економічні умови, коли охорона природи стає вигідною місцевому населенню" [5].

Відзначимо, що при визначенні поняття «екотуризм», важливим питанням є розмежування двох розповсюджених сьогодні підходів до виокремлення екологічного сектору туризму.

У першому випадку екотуризмом називають туризм, головним об'єктом якого є дика природа. При цьому більшість авторів відзначають складність проведення границі між природою й традиційною культурою й поряд із природою включають останню в об'єкти екотуризму.

Інший підхід – розглядати екологічний туризм, як приклад (вид) сталого туризму. На наш погляд, це більш правильно, тому що цей вид туризму ґрунтується й успішно реалізує на практиці головні принципи концепції сталого розвитку, як то природокористування, що не призводить до деградації ресурсів, оскільки для відновлення й охорони останніх використовується частина вигід від його розвитку. При цьому підході об'єкти туризму можуть бути як природного, так і штучного походження.

Інакше кажучи, під екологічним туризмом розуміється форма (вид) туризму з певними властивостями, а під сталим - напрямком розвитку, заснований на принципах концепції сталого розвитку. Тому зрозуміло, що

сталий туризм може бути будь-якого іншого виду, не обов'язково екологічним, але будь-який екотуризм можна назвати прикладом сталого туризму.

Таким чином, екологічний туризм - це природоорієнтований сталий туризм. Обидві його характеристики визначаються об'єктивними причинами: природна орієнтація - особливостями туристського попиту, а сталість - економічною вигодою підтримки якості навколишнього середовища.

Від традиційного туризму екотуризм відрізняється наступними ознаками:

- перевага природних об'єктів туризму;
- стале природокористування;
- менша ресурсо- і енергоємність;
- особиста участь у соціально-економічному розвитку територій;
- екологічна освіта туристів [5].

Основними цілями екотуризму є: підвищення культури взаємин людини із природою, вироблення етичних норм поведінки в природному середовищі, виховання почуття особистої відповідальності за долю природи і її окремих елементів, а також відновлення духовних і фізичних сил людини, забезпечення повноцінного відпочинку в умовах природного середовища [6].

2 ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКОТУРИЗМУ В МЕЖАХ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

Об'єктами екотуризму можуть бути як природні, так і культурні визначні пам'ятки, природні й природно-антропогенні ландшафти, де традиційна культура становить єдине ціле з навколишнім середовищем. Об'єктами екотуризму можуть стати й екзотичні рослинні співтовариства, або біоценози, наприклад, тропічні ліси, що цвітуть, літня тундра й весняна пустеля. Але частіше туристів приваблюють унікальні ландшафти в цілому.

За переваги тієї чи іншої мети подорожі (відпочити й одержати певний обсяг знань) можна виділити науковий, пізнавальний і рекреаційний види екотуризму [17].

Чисто науковим екотуризмом зайнята відносно невелика частина туристів. Однак цей вид є джерелом інформації про вилучені й маловивчені райони, необхідну як для науки, так і для грамотного планування розвитку самого екотуризму. Останнім часом у наукових польових дослідженнях, що не вимагають високої кваліфікації, усе частіше стала використовуватися допомога звичайних туристів-добровольців. Практично кожна екоподорож переслідує пізнавальні цілі.

Об'єктами пізнавального, як і наукового, екотуризму стають окремі найцікавіші з погляду спостереження біологічні види, такі як, наприклад, слони, леви, горили інші великі види хижаків і копитних у Східній Африці й Азії. Часто екотуристів приваблюють особливі визначні пам'ятки неживої природи, геоморфологічні, гідрологічні й інші об'єкти (гори й каньйони, печери, озера й ріки). Тут, крім пізнавального, реалізується рекреаційний елемент екотуризму, який включає спортивний туризм, альпінізм, лижні, кінні, водні й піші походи та інші види активного й пасивного відпочинку [18].

Популярними видами діяльності екотуристів є також (у порядку убутання) піші походи, спостереження за птахами, кіно- і фотозйомка, екосафарі, проживання в наметових містечках, відвідування гір і альпінізм, риболовля, водний туризм (байдарки, каное, плоти), ботанічні екскурсії, археологічний і палеонтологічний туризм, спелео-туризм, спостереження екзотичних метеликів й т.д.

В Україні цей вид туризму здійснюється переважно на рекреаційно-туристичних територіях ПЗФ національних природних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків та зарезервованих територій, де екотуристична діяльність передбачає розвиток наступних форм екотуризму:

- екскурсії маркованими екологічними стежками з короткостроковим відпочинком в зонах регульованої та стаціонарної рекреації;
- піший спортивно-оздоровчий екотуризм;
- лижні подорожі та прогулянки (лижний, включаючи гірськолижний);
- подорожі на велосипедах (велосипедний екотуризм);
- прогулянки і подорожі на конях (кінний екотуризм);
- водний екотуризм – спуск гірською річкою на надувних плотах, човнах, катамаранах (рафтінг), подорож на яхті, катання на водних лижах, віндсерфінг, прогулянки на човнах;
- екскурсії у карстові печери (спелеологічний екотуризм, спелеотуризм);
- любительське (спортивне) полювання (мисливський екотуризм);
- підводне плавання з аквалангом, екскурсії до підводних печер і гротів (підводний екотуризм, дайвінг);
- любительське і спортивне рибальство;
- парапланеризм, прогулянки, подорожі на повітряних кулях (балунінг);
- скелелазіння (альпінізм) [17].

Концептуальні положення, на яких ґрунтується цей вид туризму в Україні, полягають в наступному:

- мінімізація негативного впливу туристів на природне середовище та його компоненти при максимальному рекреаційно-туристичному використанні;
- гармонійне поєднання людини, природного середовища та рекреаційно-туристичної інфраструктури;
- відвідування рекреаційних ПЗТ та об'єктів, ознайомлення із звичками і традиціями територіальних громад;
- науково-пізнавальне освоєння природного (біологічного, ландшафтного, пейзажного) різноманіття і гуманістичного потенціалу рекреаційних ПЗФ.
- гарантія довготривалого збереження природних та культурних ресурсів рекреаційних ПЗФ [19].

Але успішний розвиток екотуризму в Україні стримується низкою таких чинників:

- відсутність соціально-політичних та економічних умов, сприятливих для інвестицій в розвиток екотуризму (дещо полегшує таку ситуацію вищезазначена Постанова КМУ «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду»);
- неспроможність національних природних парків України забезпечити надання перелічених платних послуг, їх відповідну якість;
- відсутність детальної інформації (включаючи спеціалізовану) про рекреаційні території національних природних парків, їх реклама (зокрема, у вигляді буклетів) та популяризація в засобах масової інформації. Успіх екотуризму значною мірою залежить від можливості відвідувачів парків отримати адекватну інформацію ще до початку екотуру;
- відсутність туристичного продукту, відповідного зразкам міжнародного туристичного ринку (недосконала розробленість спеціалізованих маршрутів і програм для різних категорій екотуристів);
- відсутність у штатних працівників відповідних структурних підрозділів адміністрації національних природних парків достатнього досвіду і знань щодо

організації екотуризму, зокрема, в області маркетингу, ціноутворення, пізнавальних програм для різних категорій відвідувачів;

– в сфері ціноутворення не має єдиних цивілізованих стандартів формування цін на послуги, нерідко ціни за надані послуги не відповідають їх якості;

– спеціалізовані структурні підрозділи адміністрації національних природних парків не забезпечують досконале управління (планування, організація, координація, контроль) рекреаційно-туристичною діяльністю, що здійснюється спільними підприємствами з залученням комерційних структур - туристських фірм (турагенти, туроператори);

– недооцінювання участі місцевого населення в розвитку екотуризму [18].

При цьому для вирішення нагальних проблем розвитку екотуризму на рекреаційних територіях ПЗФ необхідно забезпечити виконання наступних основних завдань:

- законодавче і нормативно-правове оформлення здійснюваної в межах територій та об'єктів ПЗФ України екотуристичної діяльності;

- розробка економічного механізму надання платних рекреаційних (туристичних) послуг, встановлення нормативів плати і розмірів платежів за надання таких послуг, створення на засадах самозабезпечення, самофінансування та самокупності госпрозрахункових рекреаційних структурних підрозділів установ ПЗФ України;

- фінансове та організаційне забезпечення відповідно до світових зразків соціальною та рекреаційно-господарською інфраструктурою територій ПЗФ та об'єктів, які використовуються для цілей туризму;

- розробка та облаштування науково-пізнавальних туристських маршрутів та екологічних освітньо-пізнавальних екскурсійних стежок відповідно до параметрів внутрішнього та зовнішнього пейзажного різноманіття природних ландшафтів;

- обґрунтування і механізм визначення допустимих величин рекреаційних навантажень на ландшафтні комплекси ПЗФ, використовуваних у цілях відпочинку, туризму і лікування;

- інвентаризація та кількісно-якісна оцінка наявних на ПЗФ рекреаційних природних (бальнеологічні, кліматичні, лісові, пейзажні) та історико-культурних (музеї, пам'ятки архітектури, фортифікаційні споруди) ресурсів;

- формування у туристів, відпочиваючих інтелектуально-гуманістичного світобачення та патріотичного ставлення до природної і культурної спадщини своєї країни [9].

При цьому, для успішного розвитку екологічного туризму й найбільш повного використання екотуристичного потенціалу ПЗФ необхідне забезпечення наступних умов:

По-перше, потік туристів на ці території повинен обмежуватися й ретельно регулюватися. Це припускає вибір оптимальних категорій відвідувачів (наприклад, для багатьох заповідників найбільш перспективним представляється розвиток наукового туризму). Замість масових видів туризму для ПЗФ може бути більш прийнятною організація тривалих, спеціалізованих (і більш дорогих) турів для невеликої кількості груп.

По-друге, для розвитку екотуризму повинні, насамперед, використовуватися охоронні зони ПЗФ. Більша частина екотуристичних маршрутів може пролягати на суміжних із заповідними територіях і включати головні місцеві природні визначні пам'ятки. У цьому випадку ПЗФ можуть одержувати дохід, виступаючи в якості організаторів екотуристичних програм на місцях, забезпечуючи відвідувачів гідами, провідниками й науковими консультантами із числа своїх співробітників і місцевих жителів, організувати екскурсійне забезпечення, транспортне обслуговування, продаж сувенірів і т.д.

По-третє, у випадку, якщо створення екотуристичних маршрутів безпосередньо на ПЗФ можливо, оскільки не суперечить цілям їх створення й

пов'язане з виконанням ними завдань в області екологічної освіти населення, необхідно так спланувати маршрути на охоронюваній території, їх облаштуваність і режим використання, щоб забезпечити збереження природних комплексів і контроль над їхнім станом [6].

По-четверте, розвиток екотуризму не вимагає будівництва нових готелів на охоронюваній території. Розміщення екотуристів слід організовувати не на охоронюваних територіях, а в навколишніх їм населених пунктах. Усі ці заходи до того ж дозволять звести до мінімуму негативний вплив екотуризму на охоронювані території [6].

Отже, розвиток екотуризму є міцним важелем для розв'язання завдань під час переходу до сталого розвитку та навчання важливості збереження біорізноманіття й місцевих культур. Екотуристична діяльність може, зберігаючи природу і залишаючись дохідною, виконувати свою важливу соціальну роль. Таким чином, екологічний туризм є яскравим прикладом поєднання і збалансованої взаємодії трьох складових сталого розвитку – соціальної, екологічної та економічної.

Так, соціальна функція екологічного туризму полягає у досягненні таких основних цілей:

- відновлення духовних і фізичних сил людини;
- екологічна освіта та підвищення культури взаємин людини з природою;
- виховання почуття особистої відповідальності за долю природи і її окремих елементів.

Екологічна функція екологічного туризму складається з таких основних цілей:

- підвищення ефективності діяльності держструктур у сфері контролю та профілактики екологічних правопорушень;
- створення нових особливо охоронюваних природних територій;

- сприяння сталому використанню природних ресурсів і зниження загрози для біорізноманіття [6].

Щодо економічної функції екологічного туризму, то вона орієнтована на такі цілі, як:

- надання господарської цінності службам, що здійснюють функціонування екосистеми, яка включає в себе території, що охороняються;
- утворення безпосереднього доходу для захисту охоронюваних територій, у тому числі для програм охорони природи;
- отримання економічної вигоди для місцевих зацікавлених кіл, у тому числі для населення. Тому представляється доцільним підходити до розгляду екотуризму як соціо-еколо-економічного явища, у якому кожна складова обумовлює дві інші й навпаки (рис. 2.1) [3].

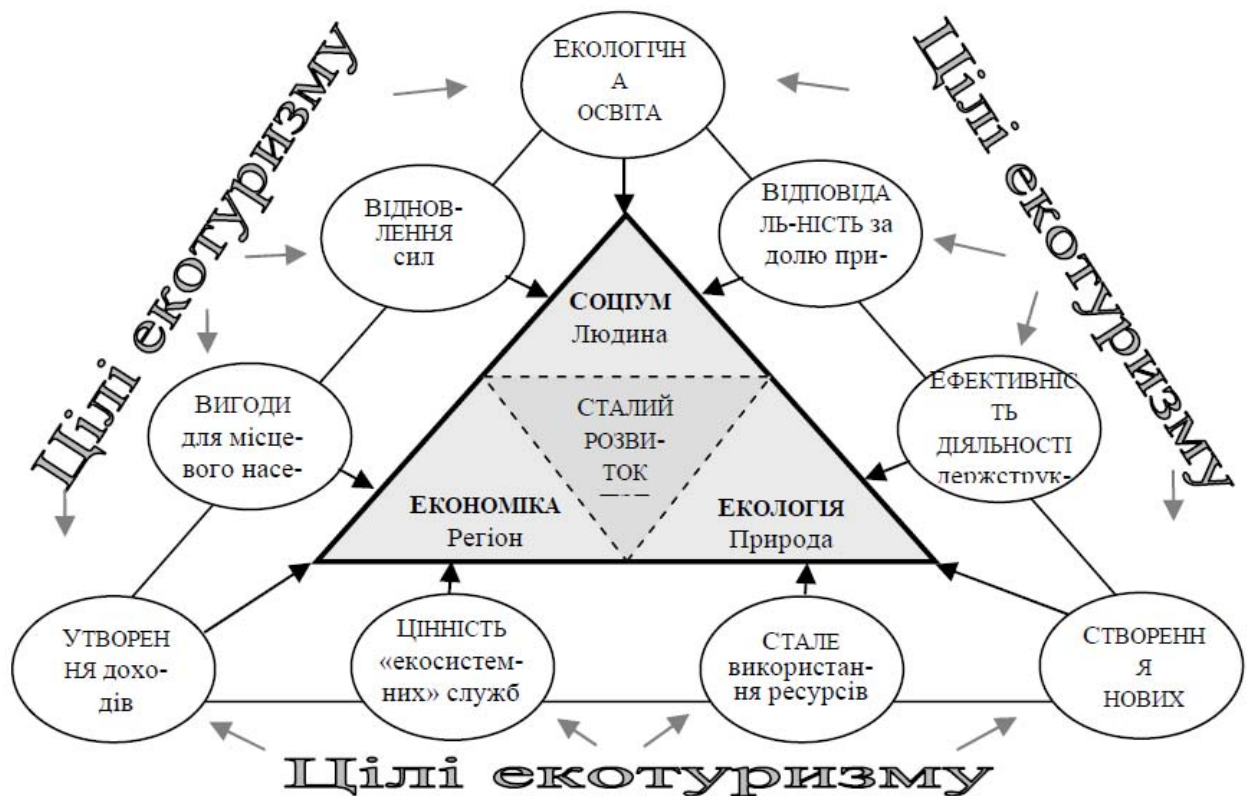

Рисунок 2.1 - Цілі екотуризму, як соціо-еколо-економічного явища

Коментуючи рисунок, можна відмітити, що вказані на ньому цілі екологічного туризму є ланками єдиного ланцюгу. Так, первісним безумовно є відновлення фізичних та духовних сил людини. В ході екотуристичної подорожі людина екологічно освічується, розвивається, що веде до підвищення почуття відповідальності за долю природи. Це, в свою чергу, призводить до розуміння необхідності підвищення ефективності діяльності держструктур у сфері контролю та профілактики екологічних правопорушень. У підсумку відбувається отримання економічної вигоди для місцевих зацікавлених кіл, у тому числі для населення.

Підсумовуючи все вищенаведене, зазначимо, що розвиток екологічного туризму може стати не тільки чинником сталого розвитку ПЗФ, а й моделлю збалансованого використання природних ресурсів як важливого чинника сталого розвитку держави, шляхом вирішення багатьох нагальних та складних проблем, які існують на сьогодні в галузі рекреаційно-туристичної діяльності та її розвитку на територіях ПЗФ в Україні [3].

За оцінками, туризм, пов'язаний з відвідуванням місць дикої природи, в різних регіонах світу охоплює від 20 % до 60 % загального обсягу туристичних послуг; темпи розвитку екотуризму від 2 до 3 разів перевершують динаміку інших видів рекреації, на сукупність його послуг уже припадає 15 % світового туристичного ринку [2, 5]. Разом з тим в Україні, всупереч зростаючому попиту вітчизняних та іноземних туристів (перш за все з пострадянських держав, а також ЄС, де перевагу відпустці в сільській місцевості, наприклад, віддає 35 % городян [10]), просторові можливості розвитку екотуризму нині обмежені (екологічно чисті території становлять 5 % площі України [3]). Це вимагає не лише вдосконалення мережі об'єктів ПЗФ у процесі реалізації довгострокової екологічної стратегії, але й оптимізації правових та економічних засад використання цих об'єктів і навколишніх малоурбанізованих територій з метою

створення інфраструктури та поліпшення змістового наповнення послуг екотуризму.

Цільові заходи щодо поживлення екотуризму як ланки рекреаційної індустрії територіально можливо прив'язувати до визначених Державною програмою формування національної екологічної мережі на 2000–2015 рр., що розроблена на виконання міжнародної угоди про входження України до Пан'європейської екомережі ECONET (засобу реалізації Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття континенту, затвердженої в 1995 р.), основних її каркасних ядер (значних ділянок із досить високою часткою збережених природних ландшафтів) та екокоридорів – широтних за природно-кліматичними зонами (Поліського, Слобожанського, Степового, Причорноморсько-Азовського) і меридіональних за долинами великих річок (Дунайського, Дністровського, Південнобузького, Дніпровського, Сіверськодонецького), а також до відповідних елементів регіональних екомереж, які рекомендується створювати задля повного охоплення збереженого ландшафтного і біорізноманіття [20].

Прийняття з 1994 р. низки нормативних і програмних документів стимулювало збільшення кількості та практично подвоєння площі об'єктів ПЗФ (в основному за рахунок створення біосферних заповідників, національних і регіональних ландшафтних парків), яких нині налічується приблизно 7 тис. загальною площею 2557,8 тис. га, або 4,2 % території України (у тому числі 39,7 % площ ПЗФ припадає на заказники, 22,6 – на національні парки, 18,3 % – на регіональні ландшафтні парки). Найчисленнішими серед 11 категорій об'єктів ПЗФ є пам'ятки природи (37 %), заказники (36,5 %), заповідні урочища (11 %), парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (7) та регіональні ландшафтні парки (0,5 %); 588 об'єктів ПЗФ (8,4 %) мають статус загальнодержавних [21].

Водночас за часткою природоохоронних територій Україна належить до держав з низьким рівнем заповідності, адже в Польщі, Франції та Німеччині, зокрема, лише на ландшафтні парки припадає від 8,1 % до 19,0 % площі (в Україні – 0,8 %). По регіонах частка заповідних територій коливається від менше ніж 1 % на Вінниччині, Дніпропетровщині, Київщині, Кіровоградщині та Харківщині до 14 %, а 30,2 % – у Закарпатській, Івано-Франківській, Хмельницькій областях, містах Київ та Севастополь [8, 9]. Віддаленим орієнтиром залишається і регламентоване угодою щодо входження до Пан'європейської екомережі зобов'язання збільшити сукупну площу природних територій з особливим режимом охорони до стандартів ЄС, тобто не менше ніж 10 % площі країни [14].

Частину територій і об'єктів ПЗФ (за винятком природних заповідників, заповідних зон біосферних заповідників, земель та інших природних ресурсів, відданих національним природним паркам, а також ботанічних садів, дендро- та зоологічних парків, створених до прийняття в 1992 р. чинного Закону "Про ПЗФ України") дозволено передавати в приватну власність.

Представники органів влади регіонів, що спеціалізуються на туризмі з використанням об'єктів ПЗФ (наприклад, Карпатського), все частіше говорять про спрощення процедур приватизації унікальних пам'яток природи та інших природних територій місцевого і регіонального значення з особливим режимом охорони, аргументуючи це перспективами радикального підвищення прибутковості їх профільного використання на фоні посилення адміністративного контролю [17, 22].

Фактором, що регулює економічне використання природних територій особливої охорони, є їх екологічний статус. Раціональне поєднання консервативного погляду на це питання (заперечує економічну вигоду, визнає винятково бюджетну форму фінансування заповідної справи) та прогресивного (пов'язує розвиток таких територій із зростанням економічної і фінансової

самостійності, впливом їх природного капіталу на регіональне господарювання) разом з кардинальним підвищенням значущості екополітики в соціально-економічному розвитку регіонів нині вважають головним концептуальним напрямом економіки збереження біорізноманіття. Відтак індикатором безпеки (обмежувачем) та ефективності використання територій і об'єктів ПЗФ є екологічний пропускний потенціал – рівень відвідуваності, перевищення якого зумовлює настання неприйнятних екологічних наслідків у результаті дій туристів або функціонування обслуговуючої інфраструктури [23].

Рекреаційні якості об'єктів ПЗФ можливо характеризувати, ґрунтуючись на щільності розташованих у їх межах елементів дозвілля і розваг для туристів, що поряд із доступністю узагальнює різноманітність і рекреаційну (зокрема, науково-пізнавальну) цінність природних та природно-антропогенних ландшафтів особливого режиму охорони. За оцінкою, найбільша їх щільність властива Тернопільській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Чернігівській областям і м. Київ, найнижча – Херсонщині [24].

Виходячи із змісту поняття рекреаційна діяльність, статусу і завдань об'єктів ПЗФ, до основних форм організації дозвілля туристів належать:

- у природних заповідниках – ознайомлення з екологічними знаннями стосовно розвитку природних комплексів;
- у біосферних заповідниках – тематичні екскурсії в їх заповідній та буферній зонах, відпочинок, оздоровлення та розваги на територіях традиційного природокористування в зоні антропогенних ландшафтів;
- у національних природних та регіональних ландшафтних парках, у межах яких представлені як цінні природні комплекси, так і об'єкти оздоровчого, історико-культурного значення, – організований туризм, відпочинок, екологічне виховання та просвіта, інші види рекреаційної діяльності в природних умовах з дотриманням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів (у тому числі в заповідній зоні – окремі

тематичні екскурсії; в зоні регульованої рекреації – короткостроковий відпочинок та оздоровлення, організація туристичних маршрутів та екологічних стежок з оглядом мальовничих і пам'ятних місць; у зоні стаціонарної рекреації – функціонування готелів, мотелів, кемпінгів та інших об'єктів обслуговування відвідувачів; у господарській зоні – господарювання, у тому числі в сільському зеленому туризмі, з дотриманням вимог до охорони довкілля); у заказниках – організація туристичних маршрутів, дозволених зазначеними вимогами, та екологічних стежок, екскурсій, тематика яких відповідає профілю об'єкта;

- на базі пам'яток природи, в заповідних урочищах – огляд унікальних природних об'єктів та розташованих поблизу мальовничих місць, пізнавальні екскурсії (із заборонаю діяльності, що призводить до деградації або зміни первинного стану об'єктів);

- у ботанічних садах, дендрологічних та зоологічних парках, парках-пам'ятках садово-паркового мистецтва – неорганізований відпочинок та екскурсійна діяльність культурно-пізнавального й освітньо-виховного профілю в експозиційній зоні, обладнаній інфраструктурою відпочинку та обслуговування відвідувачів, тематичні екскурсії для окремих категорій відвідувачів (спеціалістів інших закладів, студентів) у науковій зоні [25].

З огляду на мету, ресурсну та організаційну специфіку, інструментом маркетингу екотуризму є екологічна сертифікація виробників характерних послуг, яка поряд з категоризацією інфраструктури розміщення (підтвердженням очікуваного рівня побутового сервісу) формує уявлення споживачів щодо якості турпродукту, відповідними знаками і сертифікатами засвідчуючи ступінь екологоорієнтованості форм дозвілля туристів, наявність можливостей отримання від відпочинку оздоровчого ефекту, а також опосередковано відображає рекреаційну якість місцевості. Продукт екотуризму міжнародної якості (наприклад, за стандартами Європейського центру екоагротуризму та Європейської федерації фермерського і сільського туризму,

що продовжують координувати уніфікацію систем екологічних та інших критеріїв якості туробслуговування; Міжнародного товариства екотуризму; вітчизняних громадського об'єднання "Агро- і екотуризм", Спільки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні) гарантує задіяння природного й історико-культурного різноманіття з жорстким дотриманням принципів сталого розвитку та високу якість послуг.

Ефективність маркетингу екотуризму Іспанії, Франції, Латвії, Ірландії, Чехії та інших європейських країн на національних і зовнішньому ринках демонструють спеціалізовані посередницькі структури – центри резервації (бронювання), маркетингово-інформаційні або інформаційні туристичні сервісні центри, що, функціонуючи при асоціаціях і комерційних структурах туризму, пов'язані з регіональними органами влади та профільними міністерствами, оскільки більшість з них є результатом реалізації міжнародних і національних програм та продовжує потребувати дотацій регіональних і місцевих бюджетів [26].

Отже, зважаючи на досвід і проблеми розвитку екотуризму в Україні, першочергові заходи щодо оптимізації його споживчої цінності, інфраструктури та фінансово-економічних результатів охоплюють:

- окреслення регіональних пріоритетів розвитку з урахуванням потреб утвердження вітчизняної рекреаційної індустрії на зовнішньому ринку екотурпродукту в поєднанні з розширенням мережі об'єктів ПЗФ, оптимізацією еколого-соціальних відносин (зокрема, пошук потенційно популярних різновидів транскордонного екотуризму, орієнтованого на споживачів з Центральної і Східної Європи, – сільського, мисливського, етнічного, екстремального [2]);

- стандартизацію комплексу характерних і супутніх послуг екотуризму, удосконалення механізмів контролю за дотриманням стандартів і нормативів

(насамперед щодо рекреаційного навантаження на об'єкти ПЗФ), продовження сертифікації відповідних суб'єктів господарювання;

- підвищення комплексності екотурпродукту шляхом стимулювання діяльності з організації культурних турів на майстерні народних промислів, етнокультурних турів з відвідування атракцій місцевого колориту, в тому числі сільськогосподарських свят [7];

- узгодження державного і громадського регулювання ринку послуг екотуризму (зокрема, щодо їх сертифікації та досягнення споживчого визнання, збалансування територіальних пріоритетів, а також маркетингових стратегій профільних суб'єктів господарювання та їх об'єднань);

- державну підтримку малого екотуристичного бізнесу в межах програм реабілітації депресивних сільських регіонів, започаткування практики літнього оздоровлення школярів на базі сільської приватної інфраструктури розміщення, надання державних грантів суб'єктам туристичної діяльності на просування комплексного екотурпродукту;

- реструктуризацію господарства малоурбанізованих регіонів поблизу ПЗФ на користь становлення екобезпечних виробництв продуктів харчування, сувенірної продукції, лікарських і косметичних засобів на основі переробки місцевих природних ресурсів;

- розвиток мережі об'єктів ПЗФ на засадах збалансування всіх форм життєдіяльності навколо і на цих територіях (у тому числі правил проживання та структури зайнятості місцевого населення) з урахуванням їх еколого-соціальної та економічної ролі; визначення центрів туристичного обслуговування і режимів використання об'єктів рекреації в межах туристичних маршрутів; модернізації інженерної і транспортної інфраструктури об'єктів ПЗФ (особливо їх охоронних зон) та навколишніх територій; удосконалення системи професійної освіти в регіоні завдяки розширенню навчання спеціальностям, необхідним для реалізації функцій природоохоронних

територій (зокрема щодо розміщення, обслуговування та організації дозвілля туристів різного віку); розробки мережі еталонних маршрутів та екскурсій за різновидами екотуризму (з урахуванням результатів досліджень історії рекреаційних елементів ресурсного потенціалу об'єктів ПЗФ), необхідних для створення моделей урегулювання турпотоків з різними формами пересування [17];

- виконання цільових заходів щодо розбудови спеціалізованої туристичної інфраструктури шляхом розвитку мережі туристичних таборів, кемпінгів та інших видів туристичних стоянок на прийнятній відстані від природоохоронних територій; поширення практики організації екологічних таборів для школярів і студентів, що поряд із здобуттям екологічних знань можуть залучатися до природоохоронних заходів і догляду за об'єктами екотуризму; створення в рекреаційних зонах інформаційно-сервісних центрів з організації перебування туристів на територіях ПЗФ;

- стимулювання підприємницької ініціативи в розвитку комфортної інфраструктури екотуризму, в тому числі завдяки впровадженню єдиного податку на рівні мінімуму оподаткування в галузі сільського зеленого туризму; наданню довгострокових пільгових кредитів на реконструкцію і нове будівництво агроосель та мініготелів; запровадженню податкових пільг і преференцій для інвесторів (суб'єктів господарювання), залучених до створення туристичної інфраструктури в малоурбанізованій місцевості; організації при профільних державних структурах навчання основам ведення, менеджменту і маркетингу екотуристичної діяльності;

- формування національного і регіональних електронних банків даних щодо асортименту і вартості послуг, задіяних у формуванні продуктів екотуризму, його маршрутів (із зазначенням рекреаційних ресурсів та пунктів сервісу), стимулювання й бюджетне дотування видання відповідної рекламно-інформаційної та картографічної продукції [2].

2.1. Механізми правового регулювання та методики нормування впливу туристичної діяльності на цінні природні комплекси ПЗФ

Наявність в Україні унікальних природних ресурсів, зосереджених у національних природних й регіональних ландшафтних парках, таких як непорушені ландшафти, збережені флора й фауна, цікаві геологічні об'єкти створюють можливість для багатьох екотуристичних пропозицій і розвитку екотуристичної діяльності.

Однак цей унікальний потенціал України поки що реалізується не повною мірою. Наявність величезних природних ресурсів створюють багато можливостей для розвитку екотуризму. При належному плануванні й керуванні цей вид туризму може стати важливим джерелом економічних прибутків як для держави й приватних підприємців, так і місцевих громад. Крім того, розвиток екотуризму створює можливості для позитивного впливу на стан регіону [1].

До екотуристичних об'єктів можна віднести зони регульованої й стаціонарної рекреації національних природних і регіональних ландшафтних парків, буферні зони й зони антропогенних ландшафтів біосферних заповідників, лісові масиви й безліч інших природних територій.

Після спаду 80-90 років знову відчувається ріст туристичної активності, що проявляється за допомогою розвитку туристичної інфраструктури й збільшення інтенсивності туристичного руху. Виходячи із задекларованих пріоритетів щодо постійного розвитку, виникає необхідність створення основ розвитку туристичної області, які будуть сприяти охороні природи й соціально-економічному розвитку. Це вимагає здійснити на різних рівнях оцінку природно-ресурсного потенціалу і його стійкості до антропогенних навантажень для потреб туристичного господарювання [2].

Подорожі пов'язані з перебуванням у практично незміненому природному середовищі, у наш час є найбільш перспективними. Території, які перебувають під охороною, завжди є привабливими як для гостей, так і для жителів нашої країни. Тому щороку саме на ці території збільшується потужність туристичного потоку. Ця тенденція спостерігається як в усьому світі, так і в Україні, зокрема. Однак дуже часто реальні відносини між туризмом і природоохоронною діяльністю закінчуються конфліктом.

Відповідно сьогодні існує гостра необхідність у переході до співробітництва (симбіозу двох сфер діяльності). А цього можна досягти тільки при організації туризму й природоохоронної діяльності таким чином, щоб вони проводилися за принципом взаємовигоди й взаємодоповнення. Саме таке співробітництво й збереження навколишнього середовища є видатною умовою поліпшення рівня життя місцевого населення [2].

Основним негативним впливом туристичної діяльності на природне середовище в Україні є:

- вплив розвитку інфраструктури туристичного бізнесу: засобів тимчасового розміщення (забруднення навколишнього середовища й поверхневих вод стоками з туристичних об'єктів);
- вплив транспорту (викиди токсичних газів в атмосферу, шумове забруднення, забруднення вод - миття транспортних засобів, погіршення стану повітря в туристичних центрах);
- рекреаційна дигресія ґрунтово-рослинного покриву на пішохідних трасах;
- вплив туристів і туристичних груп на навколишнє середовище (забруднення побутовими відходами, перевищення предельно-допустимих навантажень на природні об'єкти, зміну видового складу природних комплексів внаслідок рибальства, полювання, збору грибів, ягід, лікарських рослин і ін.) [18].

Для мінімізації негативних наслідків на природне середовище необхідно провести оцінку показників рельєфу, що важлива в дослідженні регіонів при розвитку піших і велосипедних трас (профілі трас різної складності), засобів з тимчасового розміщення (локалізації) і рекреаційної бази. Для скелелазіння й спелеотуризму необхідною базою виступає комплексна інвентаризація й оцінка туристичної придатності скельних утворень і псевдокарстових печер. При розвитку інфраструктури пізнавально-природного туризму (тематичні й дидактичні, екологічні тропи) на природоохоронних територіях важливої є інвентаризація й комплексний опис природних атракціонних об'єктів скель, водоспадів, карстів, печер, каньйоноподібних долин. Ландшафтно-естетична складова грає все більшу роль у пізнавально-відпускних формах туризму, що визначає необхідність оцінки рельєфу основних туристичних районів з погляду розвитку системи оглядових площадок, створення ландшафтних трас із різноманітним ближнім і перспективним "рельєфним" планом [26].

Крім того, актуальною є також оцінка впливу рекреаційних навантажень на природні комплекси, у тому числі й на рельєф. Установлено, що під дією рекреаційних навантажень відбувається перетворення поверхні рельєфу. При надмірних рекреаційних навантаженнях випробувати змін різні компоненти природних комплексів. Ці явища найбільш помітні на пішохідних туристичних тропях [27].

Для оптимального рішення ряду вищезгаданих проблем необхідне створення таких умов, які повинні задовольнити всі сторони, у тому числі й туристів, які є споживачами позначених видів туристичних продуктів.

Впровадження наступних заходів дозволять направити розвиток туризму по стійкому збалансованому шляху й досягти взаємодії форм збереження природного середовища й природно-заповідного фонду з туризмом, як сферою діяльності [13].

Доцільно підкреслити деякі аспекти вище позначених питань, впровадження яких дозволить направити розвиток туризму по стійкому збалансованому шляху, а саме:

- створення комплексної політики державних органів виконавчої влади, формування раціональних форм управління в сфері туризму;
- всебічна підтримка розвитку пріоритетних видів туризму, зокрема , сільського, екологічного, лікувально-оздоровчого, спортивного й мисливського;
- удосконалення системи регулювання діяльністю по екотуризму, забезпечення розвитку правових, організаційних і економічних основ екологічного туризму й заповідної справи, їхня відповідність і взаємно функціональність;
- формування цілісної системи туристичних (унікальних природних і історико-культурних) ресурсів і їх раціонального ефективного й законного використання, визначеність напрямків їхнього освоєння й розвитку;
- створення безпечних умов перебування на об'єктах туристичних відвідувань і туристичних маршрутів, своєчасного надання всіх видів невідкладної допомоги особам, які постраждали під час подорожі;
- створення системи прогнозування й планування розвитку туризму в регіонах, приведення у відповідності параметрів туристичних потоків до наявних ресурсних можливостей, потребам населення й економіки регіону, узагальнення підходів до розробки й реалізації державної й місцевої програм розвитку туризму;
- посилення міжвідомчої координації й взаємодії між органами державної влади й місцевого самоврядування в області туризму;
- удосконалення системи нормативного, методичного, інформаційного й рекламного забезпечення діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій і суб'єктів підприємницької діяльності в сфері туризму й діяльності курортів [14];

- забезпечення за кількісними і якісними параметрами висококваліфікованих фахівців в області туризму на державному й місцевому рівнях у сфері управління.

Отже, після впровадження на належному рівні вищезгаданих заходів для раціонального використання природних ресурсів і об'єднання зі сферою туризму, зокрема - екотуризму - можна спрогнозувати перспективу досягнення взаємодії форм збереження природного середовища й природно-заповідного фонду, що використовується в цій сфері, з туризмом як областю, для досягнення стійкості й високо рентабельності [14].

Рекреація успішно розвивається на тих територіях ПЗФ України, категорії яких передбачають зонування та завдання яких не суперечить цьому виду діяльності, зокрема це біосферні заповідники (БЗ), національні природні парки (НПП) і регіональні ландшафтні парки (РЛП) України, які функціонують, оскільки є до того ж соціальнокорисним і економічно зручним напрямком діяльності, а статуси цих територій ПЗФ дозволяють ефективно сполучати збереження навколишнього середовища і її рекреаційне використання.

У регіонах існує великий попит населення на оздоровлення й відпочинок у природних умовах, туризм (зокрема екологічний і сільській зеленій), а НПП, БЗ і РЛП, при умовах відповідного фінансування й створення інфраструктури, можуть його забезпечити на заповідних територіях, де здійснене функціональне зонування, рекреаційна діяльність проводиться відповідно до проекту організації території [17].

У межах зони стаціонарної рекреації здійснюється інтенсивна рекреація на базі готельних або лікувально-оздоровчих комплексів, будинків відпочинку, туристичних і мисливсько-рибальських баз і т.п.

У зоні тимчасової рекреації, а за узгодженням - і в господарській зоні здобуває розвиток екстенсивна рекреація. Тут функціонують екскурсійні й

туристичні маршрути, проходять еколого-пізнавальні тропи, місця для тимчасового відпочинку й т.п.

Варто помітити, що створення (розвиток) рекреаційної інфраструктури відбувається відповідно до проекту організації території, що розробляється для кожного об'єкта окремо.

Найпоширенішими видами туризму, які здійснюються нині на базі територій і об'єктів ПЗФ України, є:

Екологічний туризм - пов'язаний з пізнанням природного навколишнього середовища. Формує гуманістичний світогляд, учить трепетному відношенню до природних об'єктів. Найбільш ефективний вид туризму при проведенні в межах об'єктів ПЗФ поліфункціонального призначення.

Науковий туризм - передбачає включення в процес дослідження природних і історико-культурних комплексів, проведення екологічного моніторингу, фенологічних спостережень і т.п., для туристів, які мають спеціальну підготовку й бажають внести свій внесок у вивчення території. Має перспективи в плані міжнародного співробітництва. Має потребу в капіталовкладеннях, зв'язаних з будівництвом наукових лабораторій, житла для наукових співробітників, придбання наземного й водного транспорту й т.п. Необхідний спеціально підготовлений персонал наукових співробітників, що буде організовувати й забезпечувати роботові туристів - наукових співробітників або аматорів [18].

Сільський зелений туризм - здійснюється спільними зусиллями сільських хазяїв і адміністрації заповідних об'єктів. Цей різновид туризму не має потреби в значних фінансових вкладеннях з боку адміністрації заповідного об'єкта й обмежується, переважно, організаційними заходами та витратами на рекламу, зокрема видання буклетів.

Рибальський туризм - перспективний і реальний напрямок діяльності, особливо при умовах орієнтації на внутрішній ринок. Може реалізовуватися у

всіх об'єктах ПЗФ, які мають багаті рибою водойми. Має потребу в створенні відповідної інфраструктури. Може з'єднуватися з мисливським туризмом.

Екскурсійна діяльність - є необхідним і реальним напрямком діяльності заповідних об'єктів. Являє собою різновид рекреаційної діяльності щодо організації подорожей, які можна здійснити протягом світлої частини пор. Має потребу в розробці й облаштованості системи екскурсійних маршрутів, а також залучення (підготовки) фахівців - гідів.

Вітчизняний досвід свідчить, що рекреаційна діяльність на базі РЛП ще не придбала значний розвиток і може ефективно здійснюватися при забезпеченні наступних передумов:

- створення нормативно-правової бази рекреаційної діяльності;
- впровадження економічного механізму надання платних рекреаційних послуг;
- створення передумов для розвитку рекреаційно-туристичного підприємництва;
- створення сервісної рекреаційно-туристичної інфраструктури;
- створення інституту підготовки кадрів по обслуговуванню відвідувачів, зокрема туристів;
- організації рекламно-видавничої й інформаційної діяльності на базі об'єкта ПЗФ [18].

БЗ, НПП і РЛП мають більші перспективи для того, щоб стати місцевими неформальними осередками екологічної освітньо-виховної роботи. Розвиток у цьому напрямку активно відбувається в останні роки - об'єкти ПЗФ, які мають стабільне фінансування й штат працівників, займаються екологічним утворенням і вихованням.

Головним об'єктом при здійсненні екологічної освітньо-виховної роботи в об'єктах ПЗФ є природне середовище. Переважно серед природи здобувають нові екологічні знання відвідувачі, зокрема школярі й студенти.

Знайомство з територією, її природними й історико-культурними цінностями повинні починатися з візиту-центра, що є комплексною структурою. Візит-центр може включати експозиційну частину, що відображає природні особливості території ландшафтного парку, а також містить інформацію щодо її історико-культурного значення, етнографічні матеріали, зокрема пов'язані із традиційними видами природокористування. При центрі повинні бути екологічна бібліотека й лекційно-демонстраційний зал. Важливими складовими візиту-центра є живаючі колекція рослин, розташована поруч, і обладнана екологічна стежка.

Важливою й показовою стороною еколого-просвітительської роботи є видавнича діяльність парку, пов'язана з висвітленням здійснених екологічних заходів, проведенням наукових досліджень, узагальненням даних досліджень найрідших видів рослин і тварин і т. п. Цю інформацію можна оформити у вигляді газетних і журнальних статей, буклетів, брошур і книг, екскурсовода, але його можуть використати також і ті, хто хоче ознайомитися зі стежкою самостійно. Розглядаючи на прикладах окремих об'єктів ПЗФ сучасний рівень рекреаційної й екологічної освітньо-виховної роботи переконаєшся, що, внаслідок незадовільного фінансування цих установ державою, краще розвиваються прибутки напрямку діяльності, у першу чергу - рибальський туризм і в певній мері - сільський зелений туризм. Території ПЗФ також використовуються для будівництва спортивно-оздоровчих і готельних комплексів. А от еколого-просвітительською діяльністю на високому рівні займаються лише окремі заповідні об'єкти.

У цілому, на базі ПЗФ України можливе проведення різноманітних еколого-освітніх заходів. Зі зміцненням мережі ПЗФ вони стануть важливою базою для їхнього проведення.

Природоохоронне законодавство передбачає обмежене використання територій і об'єктів ПЗФ у рекреаційних, просвітительських, і культурних цілях.

Рекреаційне використання природних ресурсів територій ПЗФ має потребу в певних регулятивних заходах. Регулювання рекреаційного навантаження це один з методів збереження, раціонального використання й відтворення природних комплексів, ландшафту, стану рослинного й тваринного світу, культурної й естетичної цінності об'єктів і територій ПЗФ.

Таке регулювання неможливе без установлення научно-обоснованих і зважених нормативів рекреаційного навантаження на природні комплекси ПЗФ. Проте , що існують на даний час нормативи, які лімітують рекреаційні навантаження на природні комплекси, не представляють єдиної системи.

З одинадцяти, певних законодавством, категорій територій і об'єктів ПЗФ для 6 категорій рекреаційна (а також освітня, виховна) функція є цільовий; здійснення рекреаційної діяльності є одним із завдань, які покладаються на заповідний об'єкт при його створенні (оголошенні) [7]. Це такі категорії природних територій і об'єктів як національний природний парк (НПП), регіональний ландшафтний парк (РЛП) і штучно створені об'єкти - ботанічний сад, дендрологічний парк, пам'ятник садово-паркового мистецтва, зоологічний парк.

Використання територій біосферних заповідників (БЗ), заказників, пам'яток природи в рекреаційних цілях припустимо, у порядку певному природоохоронним законодавством.

Використання територій природних заповідників, заповідних урочищ, заповідних зон НПП, РЛП і БЗ можливе лише з метою проведення еколого-освітньої роботи. Для цього визначаються певні маршрути (еколого-освітні тропи), що повинні проходити по окраїнах об'єкта або по історично існуючих стежках, ґрунтовим дорогам. Екскурсії повинні проводитися фахівцями й співробітниками установи ПЗФ або під їхнім контролем, чисельність відвідувачів у групі повинні бути мінімальною.

Рекреаційна діяльність у межах територій і об'єктів ПЗФ здійснюється з урахуванням вразливості природних комплексів і окремих його компонентів, особливо найрідших і зникаючих видів рослин, тварин, рослинних угруповань і типів природних середовищ, які занесені відповідно: Червоної книги України, Зеленої книги України, Додатків I й II Бернської конвенції, Додатку Й Боннської конвенції, Додатків I й II Вашингтонської конвенції (CITES), Європейського червоного списку тварин і рослин, які перебувають під загрозою зникнення у світовому масштабі 1991р. А також з обліком функціонального зонування території установи ПЗФ. Для рекреаційного використання виділені зони: регульованої рекреації, стаціонарної рекреації, господарська (у НПП, РЛП), буферна, антропогенних ландшафтів (у БЗ) [1].

У даних методичних рекомендаціях враховані окремі дослідження щодо визначення рекреаційного навантаження на природні комплекси, загальні основи формування рослинних угруповань, а також деякі нормативи рекреаційного навантаження на природні комплекси. За основний критерій рекреаційного впливу на природні комплекси територій ПЗФ при розробці методичні рекомендації взяті вплив відвідувачів на рослинний компонент території.

Певні за даними методичними рекомендаціями показники максимального рекреаційного навантаження на природні комплекси можуть використатися як один із критеріїв функціонального зонування території установи ПЗФ, планування діяльності установи ПЗФ, визначення обсягів робіт для облаштуваності й благоустрою відповідних зон, можуть ураховуватися при організації охорони території, дослідженні рекреаційного впливи, організації рекреаційних і еколого-освітніх заходів і т.п.. Показники максимального рекреаційного навантаження повинні використатися в процесі розрахунку рекреаційної ємності території або об'єкта ПЗФ; вони є основою розрахунків

лімітів рекреаційного використання природних ресурсів у межах територій і об'єктів ПЗФ [1].

Рекреація в межах територій і об'єктів ПЗФ - це відвідування території ПЗФ із метою відпочинку, оздоровлення, відновлення ресурсів організму; аматорського рибальства, полювання, збору грибів, ягід; огляду пам'яток історії й культури, коштовних природних територій; туристичних мандрівок і т.п.

Рекреаційне навантаження - сумарна кількість відвідувачів на одиницю площі (га) протягом одиниці часу. Одиницею виміру рекреаційного навантаження є чол-година/га, або чол-день/га. Остання більше зручна для практичного використання й означає, що протягом усього комфортного періоду на ділянці площею 1 га щодня по 8 ч (прийнятий світловий день) відпочиває одна людина.

Ступінь стійкості - залежність витривалості екосистеми від видового складу й природних умов. У даній роботі розглядається в аспекті біологічних властивостей деревної, чагарникової й трав'яної рослинності, природних умов місць виростання й крутості схилів.

Рекреаційна дигресія - порушення природного середовища в результаті впливу антропогенного фактора, що характеризується ущільненням і ерозією ґрунтів, витоптуванням і знищенням лісової підстилки, трав'яного покриву, підліску й підросту, ушкодженням дерев і т.п.

Коефіцієнт рекреації - відношення площі троп, ґрунтових доріг, ущільненої й витоптані поверхні на території об'єкту ПЗФ до загальної її площі. Виражається в частках одиниці (до сотих), або у відсотках.

Методичними рекомендаціями визначення максимального рекреаційного навантаження на природні комплекси територій і об'єктів природно-заповідного фонду України передбачений зонально-регіональний розподіл природних ландшафтів відповідно п'яти лісорослинних зон України: Полісся, Лісостеп, Степ, Карпати, Крим [28, 29]. У кожній лісорослинній зоні виділено округи

(15 округів), а кожний округ розділений на ландшафтні райони (разом 41 район).

Методичними рекомендаціями умовно визначено в кожному ландшафтному районі три типи ландшафтів природних комплексів природно-заповідного фонду: парковий, лісовий і нелісовий.

До паркового типу ландшафту природних комплексів природно-заповідного фонду можуть бути віднесені природні комплекси й об'єкти природно-заповідного фонду, які мають відповідну облаштованість (мережа стежок і доріжок з різним покриттям - асфальтовим, гравійним і т.п., або ґрунтова облаштованість). До цього типу ландшафтів природних комплексів можуть бути віднесені відповідно обладнані парки-пам'ятники садово-паркового мистецтва, дендрологічні парки, ботанічні сади, зоологічні парки, міські й заміські лісопарки, парки, історико-меморіальні музеї, зелені насадження лікувально-оздоровчих установ, міські ліси, ліси зелених зон.

До лісового типу ландшафту природних комплексів природно-заповідного фонду віднесені: лісу, чагарники природно-заповідного фонду, залісені прибережні зони, і т.п..

До нелісового типу ландшафту природних комплексів віднесені: степовий і луговий фітоценотичний фонд; полонини, пасовища, галявини, долини рік, незалісені прибережні зони, яри, балки, пагорби.

Природні комплекси й об'єкти природно-заповідного фонду, які мають рекреаційний потенціал, можуть бути представлені різними типами ландшафтів.

Методичні рекомендації визначення максимального щоденного рекреаційного навантаження на водні об'єкти (моря, водоймища, ріки, озера) не враховують.

Відповідно типу ландшафту окремого природного комплексу або об'єкту природно-заповідного фонду методичними рекомендаціями передбачено визначення його ступеня стійкості й стадії дигресії, оскільки максимальне

рекреаційне навантаження окремо взятого об'єкта ПЗФ залежать також від цих показників [1,2,3]. Методом регресивного аналізу отримана матрична таблиця зміни рекреаційного навантаження в межах стадій рекреаційної дигресії залежно від класів стійкості [1,9] На перетині осей параметрів відповідного ступеня стійкості й стадії дигресії матричної таблиці 3 (згідно методики) визначено максимальне рекреаційне навантаження в день на ділянці площею 1 га.

Величиною максимального рекреаційного навантаження природних комплексів і об'єкти враховані вільне відвідування їх рекреантами; тобто навантаження на природний комплекс або об'єкт ПЗФ під час вільного пересування по території, періодичні зупинки, огляд цікавих місць, і т.п. Розрахунок нормативів не передбачає знищення або ушкодження флори: ламання галузей і дерев, зривання квітів, знищення будь-яких представників фауни, свідоме засмічення, розведення багаття, нанесення інших видів шкоди природним комплексам.

Методичними рекомендаціями рекомендується за один день умовно приймати світловий день тривалістю 8 ч.

Для визначення величини максимального рекреаційного навантаження під час інших видів рекреаційного використання природних комплексів і об'єктів ПЗФ можуть бути застосовані перехідні коефіцієнти: туризм - 0,25; масовий відпочинок - 0,60.

Величини максимального рекреаційного навантаження на природні комплекси й об'єкти в межах природно-заповідного фонду України за зонально-регіональним розподілом природних ландшафтів представлені в додатку методики (таблиці 3-А - 3-3).

Залежно від біологічних властивостей деревних, чагарникових і трав'яних рослин і природних умов, у яких вони зростають, методичними рекомендаціями визначена п'ятибальна шкала ступеня стійкості природних комплексів, об'єктів,

їхніх ділянок до рекреаційних навантажень. Ступінь стійкості залежить також від умов місць виростання: рівнинні, гірські умови й нелісові комплекси [4].

Методичними рекомендаціями при визначенні ступеня стійкості природних комплексів до рекреаційних навантажень у рівнинних умовах ураховуються переважаючі породи (сосна, ялина, дуб, береза й т.п.), категорії земель (ландшафтні галявини, пасовища, сіножаті й т.п.) і типи лісорослинних умов.

Методичними рекомендаціями при визначенні ступеня стійкості природних комплексів до рекреаційних навантажень у гірських умовах ураховуються переважаючі породи (хвойні, твердолисті, м'яколисті), категорії земель (ландшафтні галявини, пасовища, сіножаті й т. п.) і крутість схилів (у градусах).

При визначенні вихідних ступенів стійкості в рівнинних і гірських умовах може застосовуватися їхнє коректування (зниження ступеня стійкості на 1 або 2 бали) відповідно до наступним факторам: вологість рослинних умов, наявність ерозійних процесів, висота насаджень, їхній санітарний стан. Після коректування ступінь стійкості не може приймати значення більше 5 балів.

Методичними рекомендаціями при визначенні ступеня стійкості природних комплексів до рекреаційних навантажень у нелісових комплексах ураховується вимогливість груп рослин до зволоження. Найбільш високий ступінь стійкості - перша.

Стадія рекреаційної дигресії встановлюється залежно від ступеня порушення природного середовища, що, у свою чергу, прямо залежить від рекреаційних навантажень і стійкості до них ландшафтних комплексів і проявляється у витоптуванні трав'яного покриву, ушкодженні дерев і т.п.. При визначенні стадії рекреаційної дигресії в натурі важливо не поплутати її прояву із проявами пасовищного (пасквальная дигресія) техногенного порушення природного середовища.

Методичними рекомендаціями виділено 5 стадій рекреаційної дигресії корінних ландшафтів: непорушені, слабопорушені, умовно порушені, сильно порушені, деградовані. У ландшафтних комплексах на першій стадії коефіцієнт рекреації, тобто відношення площі троп до загальної території, представляє до 5 %, на другий - вибита, витоптана площа становить від 6 % до 10%, на третій – від 10 % до 30 %, на четвертій – від 30 % до 60 %, на п'ятій – від 60 % до 100 %.

Для регулювання відвідуваності екологічних стежок і туристичних маршрутів установлюється разова ємність відвідуваності екологічної стежки (туристичного маршруту), що насамперед, визначається фізичними можливостями екскурсовода (гіда) працювати з тим або іншою кількістю відвідувачів і облаштованістю тропи. Відвідування здійснюється екскурсійними (туристичними) групами під керівництвом екскурсовода (гіда), а також його помічників, якщо в межах екологічної стежки є місця ризику для відвідувачів. Максимальна чисельність екскурсійної (туристичної) групи, як правило, не повинна перевищувати 6 чоловік - всі члени групи повинні чути команди екскурсовода під час руху й розповіді про цінності території ПЗФ під час зупинок при умовах відповідної облаштованості місць відпочинку (укриттям на випадок дощу, грози, снігопаду, крамниць і т.п.) [5].

Ємність екологічної стежки або туристичного маршруту можна визначити по формулі:

$$Pdn = (T-L/V) * G*V = T*G*V-(L*G*V)/V = T * G * V - L * G$$

де, Pdn - кількість відвідувачів,

T - час відкритого маршруту,

L - довжина траси,

G - щільність, чіл/км,

V - швидкість руху, км/год

Реклама екологічної стежки (турмаршрута) повинні включати:

- короткий опис екологічної стежки або туристичного маршруту (назва, довжина, початковий і кінцевий пункти, головні об'єкти спостереження);
- дані про контактну адресу й відповідальний підрозділ (особа);
- інформацію про сервісні послуги;
- рекомендації щодо одягу й спорядження відвідувачів;
- рекомендації щодо дій в екстремальних ситуаціях.

ПЗУ повинні гарантувати безпека знаходження відвідувачів у межах екологічної стежки (турмаршрута). Це стосується можливих негативних як біотичних факторів (укусів тварин, змії, бджіл, ос, павуків і т.п., ушкодження колючими зростаннями рослин, отруєння ягодами й грибами й т.п.), так і абіотичних факторів (зрушень і осипів землі, слизькість, сходження лавин, зледеніння стежки й т.п.).

Екскурсовод (гід) на початку екскурсії зобов'язаний попередити відвідувачів про можливих негативний біотичний і абіотичний впливи. Він має володіти звичками першої медичної допомоги, про що повинні бути зроблені запис у відповідному журналі, і в нього повинен бути аптечка. Попередження відвідувачів про можливих негативний біотичний і абіотичний впливи повинні бути відображені в Пам'ятці відвідувача (туриста). Бажаним є наявність в екскурсовода (гіда) засобів мобільного зв'язку.

Місця ризику повинні бути відповідно обладнані (містками, поруччям, стежка покрита гравієм і т.п.) або/і там надаватися допомога при їхньому проходженні помічником (помічниками).

При облаштованості екологічної стежки (турмаршруту) обов'язково повинні братися до уваги додаткові ризику, які можуть виникнути під час і після дощів (грози), снігопадів, штормів, пожеж і т.п. Ширина екологічної стежки (турмаршрута) повинні дозволяти вільний і безпечний прохід двох чоловік. Її довжина, як правило, не повинна перевищувати 2-3 км. У найбільш

привабливих місцях повинні бути передбачені площадки (ринги) для відпочинку, бесід, спостережень, фото-, кінозйомок і т.п.

Одним з підходів регулювання відвідування території є підвищення плати за відвідування. Разом з тим, повинні передбачатися можливості відвідування території найменш забезпеченими верствами населення. Доцільно встановлювати вищу плату у вихідні й святкові дні, чим у будні дні, передбачати щомісячні (або хоча б кварталні) екскурсії по пільгових тарифах або безоплатне відвідування території для школярів (можливо, в обмін на їхні послуги: збирання місцевості, екологічне патрулювання території й т.п.), пенсіонерів і інших категорій населення.

Ємність екологічної стежки визначається за формулою

$$P_{dn} = (T-L/V) \cdot G \cdot V = T \cdot G \cdot V - (L \cdot G \cdot V)/V = T \cdot G \cdot V - L \cdot G$$

де, P_{dn} - кількість відвідувачів,

T - час відкритого маршруту,

L - довжина траси,

G - щільність, чол/км,

V - швидкість руху, км/год

ВИСНОВКИ

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про ПЗФ України», одним із видів використання заповідних територій є використання в оздоровчих та інших рекреаційних цілях.

При відповідному розвитку інфраструктури, сервісу та реклами, території ПЗФ України можуть стати основними привабливими центрами цього виду рекреаційно-туристичної діяльності, як екологічний туризм. Це особливий сектор туристичної галузі, який припускає прагнення, в першу чергу, до спілкування із природою, пізнання її об'єктів і явищ, активного відпочинку на природі.

Установи ПЗФ фонду дають можливість симбіозу двох сфер діяльності охорони довкілля та рекреаційно-туристичної діяльності за принципом взаємовигоди й взаємодоповнення. Цей вид діяльності не суперечить основним завданням зазначених заповідних установ, і регламентується статтями 9,18, 20-24 Закону України «Про ПЗФ України». Таке співробітництво при збереженні навколишнього середовища є унікальною умовою сталого розвитку регіону, а зокрема і поліпшення рівня життя місцевого населення.

Найпоширенішими видами туризму, які здійснюються нині на базі територій і об'єктів ПЗФ України, є:

- екологічний туризм,
- науковий туризм,
- сільський зелений туризм,
- мисливський туризм,
- рибальський туризм,
- екскурсійна діяльність.

Серед різновидів туризму особливого поширення здобуває сьогодні екологічний туризм (ecological tourism).

Екологічний туризм ґрунтується на концептуальних положеннях, а саме:

- мінімізація негативного впливу туристів на природне середовище і її компоненти при максимальному рекреаційному використанні;
- гармонійне об'єднання людини, природного середовища й рекреаційної інфраструктури;
- відвідування рекреаційних природно-заповідних територій і об'єктів;
- науково-пізнавальне освоєння природного (біологічного, ландшафтного, пейзажного) різноманіття та гуманістичного потенціалу рекреаційних територій.

Якщо виходити із принципів сталого розвитку екотуризму, то його концептуальне оформлення доповнюється гарантією довгострокового збереження природних і культурних ресурсів рекреаційних територій.

Основним видами негативного впливу туристичної діяльності на природне середовище та біорізноманіття регіону є:

- вплив розвитку інфраструктури туристичного бізнесу: баз тимчасового розміщення (забруднення навколишнього середовища та поверхневих вод стоками з туристичних об'єктів);
- вплив транспорту (викиди токсичних газів в атмосферу, шумове забруднення, забруднення вод - миття транспортних засобів, погіршення стану повітря в туристичних центрах; рекреаційна дигресія ґрунтово-рослинного покриву на пішохідних трасах);
- вплив туристів і туристичних груп на навколишнє середовище (забруднення побутовими відходами, перевищення гранично-допустимих навантажень на природні об'єкти, зміну видового складу природних комплексів внаслідок рибальства, полювання, збору грибів, ягід, лікарських рослин тощо).

В межах БЗ, НПП та РЛП проводиться зонування території, яке обумовлює відповідний режим встановлених зон, нормування обсягів та регулювання умов проведення туристично-рекреаційної діяльності.

У проектах організації територій БЗ, НПП та РЛП повинні бути розрахунки обсягів рекреаційного і туристичного навантаження на природні комплекси, які стають нормативними при встановленні відповідних лімітів та наданні дозволів на спеціальне використання природних ресурсів в межах ПЗФ.

Розрахунки гранично-допустимих обсягів рекреаційно-туристичної діяльності в різних зонах ПЗФ повинні проводитись відповідно до методичних рекомендацій «Особливості землеустрою національних природних парків» (1994 схвалені УААН) та «Методичних рекомендацій щодо визначення максимального рекреаційного навантаження природних комплексів і об'єктів у межах ПЗФ України за зональним розподілом» (2003 схвалені НТР Держслужби заповідної справи Мінекоресурсів України).

В межах БЗ, НПП та РЛП проводиться зонування території, яке обумовлює відповідний режим встановлених зон, нормування обсягів та регулювання умов проведення туристично-рекреаційної діяльності.

У проектах організації цих установ ПЗФ повинні бути розрахунки обсягів рекреаційного і туристичного навантаження на природні комплекси, які стають нормативними при встановленні відповідних лімітів та наданні дозволів на спеціальне використання природних ресурсів в межах ПЗФ.

Розрахунки гранично-допустимих обсягів рекреаційно-туристичної діяльності в різних зонах ПЗФ повинні проводитись відповідно до методичних рекомендацій «Особливості землеустрою національних природних парків» (1994 схвалені УААН) та «Методичних рекомендацій щодо визначення максимального рекреаційного навантаження природних комплексів і об'єктів у межах ПЗФ України за зональним розподілом» (2003 схвалені НТР Держслужби заповідної справи Мінекоресурсів України).

Але з 2015 року ліміти на рекреаційну діяльність не встановлюються Мінприроди України, тобто розрахунки можливого навантаження на цінні природні комплекси ПЗФ не проводяться.

Вважається, що таким чином установи ПЗФ мають збільшити відвідування туристами та поліпшити економічний стан установ ПЗФ, що може мати негативний вплив на стан збереження цінних природних комплексів ПЗФ.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» №2456-ХІІ від 16.06.1992р.: Офіційний сайт Верховної Ради України. – URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
2. Охріменко А. Особливості функціонування рекреаційного комплексу в умовах сталого розвитку // Регіональна економіка. – 2002. – № 2. – С. 224–228.
3. Волошин В., Трегобчук В. Концептуальні засади сталого розвитку регіонів України // Регіональна економіка. – 2002. – № 1. – С. 7–22.
4. Ерчак О.В. Формирование условий для развития экотуризма на особо охраняемых природных территориях // Эколого-экономический механизм сохранения биоразнообразия особо охраняемых природных территорий. – Брест: Альтернатива, 2007. – С. 221–222.
5. Зубачева В.Я. Особо охраняемые природные территории как важнейший фактор развития экологического туризма // Эколого-экономический механизм сохранения биоразнообразия особо охраняемых природных территорий. – Брест: Альтернатива, 2007. – С. 223–227.
6. Дмитрук О.Ю. Экологический туризм: Современные концепции менеджмента и маркетинга. Учебное пособие.-2-е изд., Исп. доп. - М.: "Альтерпрес", 2004. – 192 с.
7. Васильева Н. В. Розвиток сільського зеленого туризму в Україні // Науковий вісник Ніціонального аграрного університету. – К.: НАУ, 2008. – Вип. 124. – С. 24-31
8. Кифяк, В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні : навч. посіб. / В. Ф. Кифяк. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – С. 127.
9. . Храбовченко, В. В. Экологический туризм : [учебно-методическое пособие]. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 208 с.

10. Екотуризм: екологічний туризм в Україні очима ІТшника [Електронний ресурс]. – URL : <http://navkolosvitu.com.ua/articles/>
11. Манільська декларація з світового туризму // Центр культурної спадщини Європейського університету – URL : <http://www.univeur.org/cuebc/downloads/PDF%20carte/65.%20Manila.PDF>.
12. Рунців О.І. Проблеми розвитку екологічного туризму в Україні // Вісник наукових досліджень. Сер.: Туризм / Галицький ін-т ім. В. Чорновола. – Тернопіль, 2006. – Вип. 1. –С. 180–183.
13. Гетьман В.І. Концептуальні питання екотуризму в контексті збереження ландшафтного різноманіття. – Рідна природа, № 2, 2001.- С.34-35
14. Гетьман В.І. Сталий розвиток екотуризму на природно-заповідних територіях чорноморського регіону України / В.І.Гетьман, Л.Г.Лук'янова // Екологічний туризм на півдні України: досвід, можливості, перспективи. – 2006. - №1.- С.4-9.
15. Экотуризм - важнейший фактор устойчивого развития. - URL: http://eco youth.freenet.uz/libr_9.htm.
16. Стафійчук В.І. Рекреалогія: Навч. посіб. – К.: Альтерпрес, 2006. – 264 с.
17. Гетьман, В. І. Національні природні парки Українських Карпат: туристичні обрії та реалії / В. І. Гетьман // Журнал «Зелені Карпати». – 2004. – № 1–2. – С. 51.
18. Воробйова О.А., Харічков С.К. Розвиток рекреаційно-туристичної діяльності на територіях природно-заповідного фонду України / Воробйова О.А., Харічков С.К. (Наукова доповідь / НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон-екол. досл.; ІПРЕЕД 2009) .– О. ІПРЕЕД НАНУ, 2009. – 36 с.
19. Лисевич М.В. Проблеми раціонального використання об'єктів культурної спадщини і природно-заповідного фонду для розвитку туризму і відродження малих історичних міст Тернопільської області // Вісник наукових досліджень.

Сер.: Туризм / Галицький ін-т ім. В. Чорновола. – Тернопіль, 2006. – Вип. 1. – С. 7–16.

20. Блэкберн А.А. Создание региональной экологической сети как основы сохранения биологического и ландшафтного разнообразия региона (на примере Донецкой области, Украина) // Эколого-экономический механизм сохранения биоразнообразия особо охраняемых природных территорий. – Брест: Альтернатива, 2007. – С. 189–194.

21. Зінько Ю.В. Проблеми зрівноваженого туризму у національних парках України / Ю.В.Зінько, В.І.Гетьман // Сайт «Екологія отружающей среды стран СНГ». – URL: <http://www.ecologylife.ru/tyrizm-2002/problems-zrивnovazhenogoturizmu.html>.

22. Маркетингові дослідження сільського туризму в Карпатському регіоні / Зінько Ю.В., Горішевський П.А., Петришин М.А. та ін. // Науковий вісник Національного аграрного університету. – К.: НАУ, 2008. – Вип. 124. – С. 32–40.

23. Арсеньева Е.И. Экологический туризм как концепция и компонент имиджевой политики туристского региона / Е.И.Арсеньева, А.С.Кусков, Л.К.Жданова // - URL: http://tourlib.net/statti_tourism/arsenjeva4.htm.

24. Гетьман В.И. Збереження ландшафтного різноманіття та розвиток екотуризму на природно-заповідних територіях. - В кн.: Туризм на порозі ХХІ століття: освіта, культура, екологія: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (18-20 жовтня 1999р., м. Київ). - К.: Вид-во "КІТЕП", 1999. - с.191-193.

25. Дані офіційного сайту Всесвітньої туристичної організації – URL : <http://www2.unwto.org/>.

26. Грановська Л.М., Дудяк Н.В. Особливості формування геоінформаційних систем для управління природоохоронними територіями (на прикладі Херсонської області) // – Херсон: Видавництво ХДУ – 2008.- Стор. 51-57

27. Дідух Я.П., Єрмоленко В.М., Крижанівська О.Т. та ін. Екологічна стежка (методика, організація, характеристика модельної стежки "Лісники" /Під ред. д-ра біол. наук, проф. Я.П. Дідуха. - К.: Фітосоціоцентр, 2000. -88с.
28. Шлапак А.В. Методичні рекомендації і норми рекреаційного навантаження на лісові насадження ПЗФ України. - Умань: дендропарк "Софіївка", 2003. - 36с.
29. Шлапак А.В. Методика і норми рекреаційного навантаження на луки, болота та ґрунти і ліси прибережних акваторій природно-заповідного фонду. - Умань: дендропарк "Софіївка", 2003. - 12с.

ДОДАТКИ